

Zagreb i socijalistički radnički pokret (od sredine XIX st. do stvaranja komunističkog pokreta) u povijesnoj literaturi

VLADO OŠTRIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

1. Uključivanje ovog saopćenja u program savjetovanja i njegov naziv upućuju izravno na zamisao da se povijest komunističkog pokreta u Zagrebu izloži u sklopu cjelovitog povijesnog procesa — prvo, od nastanka radničke klase »po sebi« i njena postajanja klasom »za sebe« ili, na javnom planu, od prvih radničkih akcija, s početnim ciljevima i prvih socijalističkih spoznaja do organizirane idejne, političke i ekonomske borbe radništva — zatim, u nastavku procesa, od u osnovi jedinstvenog radničkoga socijalističkog pokreta razdoblja Druge internacionale do preobražaja i diferencijacije u prvome svjetskom ratu i neposredno nakon rata, s većinskim ljevičarskim opredjeljenjem i stvaranjem komunističkog pokreta 1919/1920. godine.

Napominjem da te formulacije sadrže i određene periodizacijske naznake. Pri tome ne mislimo samo na kronološke odrednice nego na etape povijesnog procesa i preobražajna žarišta. Ne izvodimo ih iz *jednoga* mjerodavnog djela, jer ga nema, nego iz istraživanja u dva povezana smjera: unutarnjeg razvitka radničkog pokreta u gradu; odnosa između radničkog pokreta i funkcija glavnog grada — u vezi (i) s njima Zagreb postaje središte radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije, sa različitim vezama preko njihovih meda.

2. Za razumijevanje povijesti radničkog pokreta (i) u Zagrebu kao procesa duljeg trajanja uputno je imati na umu i ovu Titovu misao iz godine 1969:

»U osvrtu na 50-godišnjicu formiranja i djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, treba podsjetiti, prije svega, na poznatu činjenicu da je organizovani radnički i socijalistički pokret, u većini zemalja Jugoslavije, postojao mnogo prije osnivanja KPJ i da je on, već u toku čitavog jednog stoljeća, prisutan u zbivanjima na našem tlu. [...] Povodom 50-godišnjice borbe jugoslovenskih komunista želim samo da istaknem činjenicu da je KPJ stvorena na bogatom revolucionarnom nasljeđu i da je, koristeći

iskustva dotadašnjeg radničkog pokreta, imala uslove da se razvije u istinsku anavangardnu snagu radničke klase i radnog naroda.«¹

Citirao sam Tita — i to je ujedno i jedini citat u mom izlaganju — zbog toga što ta Titova misao također može pridonijeti razumijevanju ovog razdoblja u povijesti radničkog pokreta i Zagreba — i, dakako, ne samo Zagreba — kao dijela jednog povijesnoga procesa, od prvih spoznaja o socijalizmu u ovom gradu i zemlji do suvremenosti socijalizma ovdje i danas.

3. Spomenut ću određene vremenske odrednice. One su orijentacione, jer težište nije na događajima i datumima, ali su događaji i datumi određeni znakovi dubljih procesa u zbivanjima. Obuhvatne su odrednice, za čitavo razdoblje, 1838. i 1918/1919. godina. Nije riječ o kontinuitetu radničkog pokreta još od 1838. godine, ali od tada ima događaja, ima događajnih znakova prvih početaka. To su u ovom slučaju ponajprije akcije tipografa u tiskari Ljudevita Gaja, uključujući i pojavu prve radničke organizacije na jugoslavenskom prostoru (osnovana je u toj tiskari 1840. godine).² Prvi počeci radničkog organiziranja, prva kretanja, začeci pokreta, analogni su pojavama, početnim oblicima radničkog pokreta u Engleskoj što su ih Engels i Marx uočili četrdesetih godina i u više svojih tekstova, tada, a i kasnije, ocijenili njihovu važnost za *početni razvitak* radničkog pokreta. U nas su ta zbivanja u prvom redu u vezi sa srednjoevropskim razvojem — odnosno, njegov su sastavni dio — koji je nešto kasniji od engleskoga i za nas je bilo aktualno u prvom redu zbivanje u srednjoj Evropi šezdesetih i sedamdesetih godina — njegov je sastavni dio ono što se događa u Zagrebu. To je doba Prve internacionale i nakon toga doba između dviju internacionala.

Na drugom kraju ove vremenske odrednice, u situaciji 1918—1919. godine, nalazimo razvijen socijalistički radnički pokret, u relacijama s problemom revolucije. Te su relacije dvostruke — prema ostvarenoj revoluciji u Rusiji i prema mogućoj revoluciji u vlastitoj zemlji. Pokret obilježava široka i produbljena diferencijacija takva raspona da se — još — u istoj stranci nalaze — navest ću dva markantna primjera — Vitomir Korać, izraziti, »tvrđi« desničar i Franjo Ljuština, jasno opredijeljeni ljevičar (»boljševik« u očima desničara) koji će doskora sudjelovati u mađarskoj socijalističkoj revoluciji. U istom pokretu — da proširim primjere — nalazimo, u uvjetima poodmakle diferencijacije, ministerijalističku politiku desnih socijalista i revolucionarne, komunističke i ponešto anarhokomunističke iskaze Cesarčeva i Krležina »Plamena«.

Tako shvaćen proces dužeg trajanja sadrži u sebi niz vrijednosti za povijesnu misao i svijest — u relacijama je s općom poviješću socijalizma u vremenu od Marxove i Engelsove mladosti do Lenjinove pune zrelosti. Unutar tog raspona nalaze se i zbivanja povijesti radničkog pokreta u Zagrebu u etapi koja je tema ovog izlaganja.

¹ J. Broz Tito, Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije, niz izdanja, npr. Tito-Partija, Izbor tekstova uz 40-godišnjicu dolaska druga Tita na čelo Partije i osnivanja KP Hrvatske, Zagreb 1977, 88—89.

² V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari i njihova aktivnost od 1838. do 1872, *Kaj*, 10/1972, 33—46 i d. dd 55.

4. Istraživačka analiza korpusa literature o radničkom pokretu u Zagrebu daje niz elemenata za ove spoznaje, ali ne pokazuje povijesni proces u cjelini.

4.1. Zagreb još nema većega znanstvenog djela o cjelini svoje povijesti, u kojem bi bila obuhvaćena sastavnica povijesti radničkog pokreta. Postoji samo jedna povijest Zagreba — znanstvenopopularno, ilustrirano djelo — u kojoj je — sažeto i ukratko — naznačen radnički pokret kao dio društvene povijesti grada.³

U dvjema je znanstvenopopularnim knjigama o karakterističnim dijelovima grada — Trnju i Trešnjevci — ocrtan odnos između prostora, društva i radničkog pokreta na dvama specifičnim područjima izvan povijesne jezgre grada.⁴

Postoji iskustvo, u vezi s radom na tim knjigama, da ne bismo mogli ni trebali da te odnose utvrđujemo u svakom dijelu grada, u svakoj općini suvremenog Zagreba posebno, ali i da bi cjelovita povijest radničkog pokreta u Zagrebu morala pokazati i odnos između gradsko-prigradskog prostora, društvene zajednice i radničkog pokreta u povijesnom razvitku, s posebnostima izrazitijih gradskih područja.

4.2. Tim spoznajama doprinose, uz spomenute knjige o Trnju i Trešnjevci, i neki radovi — Miroslave Despot, Ljelje Dobronić i ostalih autora — o tvornicama, gradskim četvrtima, radničkim i drugim naseljima.⁵

5. Posebnog, većega, cjelovitog djela o povijesti radničkog pokreta u Zagrebu također nemamo. Nemamo, dakle, iskustva kako izgleda razdoblje o kojemu govorim kao uvodni ili prvi dio takvog djela.

6. Posebnog većeg rada o cjelini ovog razdoblja također nemamo. Kraći rad Smiljke Mateljan-Špoljarić, sa izborom karakterističnih događajnih oznaka, od 1860. do 1914. godine, vrsta je skice za povijest radničkog pokreta u Zagrebu toga razdoblja.⁶

³ I, *Kampus* — I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, od davnih naselja do suvremenog velegrada, Zagreb 1975, 160—161 i dr. u kontekstu knjige.

⁴ Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1981. Autori su tih dijelova knjige V. Oštrić, M. Kolar-Dimitrijević, Z. Šimončić-Bobetko i S. Koprivica-Oštrić (uz V. Rajčevića, B. Janjatovića i S. Žarića). Crvena Trešnjevka, Zagreb 1982 — poglavlja o Trešnjevci do 1918. godine (V. Oštrić, Z. Šimončić-Bobetko i M. Kolar-Dimitrijević) i daljnja poglavlja s autorima iz Instituta (uz spomenute još i S. Koprivica-Oštrić, V. Rajčević, B. Janjatović, S. Žarić, B. Kašić i L. Sklevicky) i većim brojem drugih autora posebnih priloga koje je pripremio glavni izdavač (»Spektar«).

⁵ Navest ćemo karakteristične i znatnije radove: M. Despot — N. Stančić, Počeci industrije i radničkog pokreta u Hrvatskoj 1848—1919, Vodič po izložbi, Zagreb 1969 (Povijesni muzej Hrvatske — IHRPH, šapirografirano; o Zagrebu: M. Despot); Lj. Dobronić, Radnička naselja u Zagrebu u toku devetnaestog stoljeća, *Iz starog i novog Zagreba*, III, 1963, 117—129; Lj. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću, isto, II, 1960, 271—279; Lj. Dobronić, Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, isto, IV, 1968, 225—240; M. Despot, Industrija Zagreba u drugoj polovini XIX stoljeća, isto, V, 1974, 163—175; M. Despot, Nekoliko podataka o prilikama u zagrebačkoj tvornici koža 70-ih godina 19. stoljeća, *Historijski zbornik*, XXIX—XXX, 1976—77, 377—383. U zborniku *Iz starog i novog Zagreba* i drugdje ima još nekih radova, npr. o pojedinim poduzećima. V. Cecić, Sastajališta zagrebačkih radnika, Zagreb jučer, danas, sutra, I dio, Zagreb 1965, 167—175

⁶ S. Mateljan-Špoljarić, Iz radničkog pokreta u Zagrebu 1860. do 1914, *Iz starog i novog Zagreba*, III, 1963, 131—142.

7. Glavnina literature o radničkom pokretu u Zagrebu ovog razdoblja pripada širem sklopu jugoslavenske i posebno hrvatske historiografije radničkog pokreta. Unutar nje možemo razlikovati tri glavne skupine djela, radova i priloga.

7.1. Niz djela i radova ekonomske (ekonomsko-socijalne) povijesti sadrži podatke o Zagrebu — o radništvu, njegovu postanku, strukturi, položaju, o radničkom pokretu, u prvom redu o ekonomskoj komponenti radničkog pokreta i borbe. Objavljivali su ih Igor Karaman, Miroslava Despot i još neki autori, npr. Andrija Ljubomir Lisac.⁷ Ekonomsko-socijalne podatke nalazimo i kod historičara radničkog pokreta (u užem smislu), bilo u njihovim djelima i pojedinim prilogima ekonomsko-socijalna sadržaja (npr. Ivana Kovačevića, Cvetke Knapič-Krhen) ili u sklopu djela i radova o samom radničkom pokretu (npr. Mirjane Gross).⁸

Ta literatura pruža, u prvom redu, brojne kvantifikacije, a zatim i druge tipove podataka. Sadrži upute na fond izvora, ponajviše štampanih, za ekonomsko-socijalna istraživanja.⁹

7.2. Prilično brojna druga skupina obuhvaća djela i radove o radničkom pokretu u Hrvatskoj — više ih ima o Banskoj Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji), a manje o Hrvatskoj u cjelini. Za tu je literaturu karakteristično da se u njenom sadržaju na prvom mjestu nalazi radnički pokret u Zagrebu. Tomu su razlog njegove funkcije glavnog grada Banske Hrvatske, važnog središta kapitalističkih privredno-društvenih odnosa u Hrvatskoj i na jugoslavenskom prostoru Austro-Ugarske Monarhije i središta radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije.

Važniji su i karakteristični autori te literature Josip Cazi, Vinko Cević, Mirjana Gross, Miroslava Despot, Cvetka Knapič-Krhen, Elza Tomac, Branka Pribić. Njezin razvitak otvara sudionik u pokretu koji je postao njegov historičar: Vitomir Korać. Cjelokupnu literaturu o radničkom pokretu koja obuhvaća Zagreb u sklopu Banske Hrvatske (ili u cjelini Hrvatske — J. Cazi, donekle V. Korać) ne bih na ovom mjestu bibliografski navodio, da ne preopteretim ovaj odlomak teksta, nego bih uputio na određene analize literature i specijalne bibliografije: pregled i ocjenu literature od prvih priloga 90-ih godina XIX st. do 1973; dopunski pre-

⁷ Usp., u prvom redu, I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972; M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1860—1873*; M. Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873—1880*, Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića, Zagreb 1979. A. Lj. Lisac: *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, Zagreb 1961; *Mlinarstvo Zagreba od najstarijih vremena do početka XX stoljeća. Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, 1977, 217—290; *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, Zagreb 1977.

⁸ I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Beograd 1972. C. Knapič-Krhen, *Neki podaci o ekonomskom položaju radnika u Zagrebu 1880—1900. godine*, *Putovi revolucije*, 7—8, 1966, 103—109. B. Pribić, *O zdravstveno-socijalnim prilikama radništva u Zagrebu prvih godina XX stoljeća*, *Liječnički vjesnik*, 2/1968, 159—164. M. Gross, *Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895)*, *Iz starog i novog Zagreba*, I, 1957, 238—265.

⁹ Usp. M. Despot, *Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918 (Prilog gospodarskoj povijesti iz fondova zagrebačkih biblioteka)*, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 269—389.

gled za razdoblje do 1976. a dijelom i do 1980; poseban pregled literature objavljene od 1965. do 1975, s nekim dopunama; selektivna bibliografija, dopunjena do 1982/83; analiza rada na povijesti radničkog pokreta od 1945. do osnivanja IHRPH 1961; osvrt na istraživanja u IHRPH 1961—1981 (s bibliografijama današnjih radnika).¹⁰

7.3. U trećoj su skupini posebni radovi o radničkom pokretu u Zagrebu. U nizanju i grupiranju tih radova uočavamo da ne »pokrivaju« sav radnički pokret u Zagrebu, ali obuhvaćaju niz karakterističnih pojava i razdoblja.¹¹

Posebno ćemo spomenuti početke radničkog pokreta u aktivnosti Gajevih tipografa od 1838. do 1872, razdoblje početaka socijalističkog radničkog pokreta 1869—1875, tipografsku i obrtničko-radničku organizaciju od šezdesetih i sedamdesetih do u devedesete godine prošlog stoljeća, radničke listove i pokušaje pokretanja listova 1869—1890, ekonomsku borbu 1890—1895, a ima i još nekih tema.¹²

Karakteristično je da takvi posebni radovi uglavnom sežu do početka XX stoljeća, a zatim se gotovo gube, uz neke izuzetke (npr. o zbivanjima 1903, 1907. godine), tako da za razdoblje na početku našeg stoljeća pre-

¹⁰ V. Oštrić (istim redoslijedom): Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti, Prvi dio, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1973, 99—120, Drugi dio, Radovi, isto, 2/1973, 109—133; Prilozi pripremanju sinteze povijesti Saveza komunista Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1981, B) Rezultati historiografije, 60 i 66—69; Radnički pokret u Hrvatskoj od svojih početaka do 1914. u jugoslavenskoj historiografiji 1965—1975, *Historijski zbornik*, XXXIII—XXXIV, 1980—1981, 1—12; Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine, *Povijesni prilozi*, 2, 1982, Pregled i literatura, 50—61; Rad na povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj 1945—1961, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1974, 99—119; Istraživanja radničkog pokreta i drugih povijesnih tema XIX i početka XX stoljeća (do 1918), *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1982, 61—68. Bibliografije radnika Instituta, isto, V. Oštrić, 149—162, B. Pribić, 162—164. M. Kolar-Dimitrijević uredila je selektivnu bibliografiju u već spomenutoj knjizi o Trnju, a S. Žarić sličnu u knjizi o Trešnjevci (obje su bibliografije, dakako, »zagrebačke«).

¹¹ Starija, predznanstvena literatura — spomenice i dr. — javlja se od posljednjih godina XIX stoljeća (usp. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti, Prvi dio, n. dj., 100—105).

¹² Istim redoslijedom: V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari, n. dj. (bilj. 2), 33—55; M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, *Historijski zbornik*, 1955, 1—39; V. Oštrić, »Neima na svijetu lepšega, nego li društveni život!« (Prilog biografiji Dragutina Kalea), *Kaj*, 3/1973, 20—51; M. Despot, Nekoliko podataka o akciji slagara Huga Gerbersa u Zagrebu godine 1877, *Putovi revolucije*, 1—2, 1963, 391—401; V. Oštrić, »Složni-biti ćemo možni!« U povodu stote obljetnice Zagrebačkog obrtničko-radničkog društva za međusobno podupiranje i naobraženje, *Kaj*, 3/1973, 3—19; V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1890), Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, 45—84 (spominjem taj rad ovdje, jer se gotovo isključivo odnosi na Zagreb); M. Gross, Borba zagrebačkih radnika za sindikate, n. dj. (bilj. 8). Kronologijski prilog: C. Knapić-Krhen, Prilog upoznavanju nekih važnijih događaja iz radničkog pokreta u Zagrebu do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1838—1894), *Kaj*, 3/1973, 102—108; V. Cević, Prva proslava Prvog maja u Zagrebu, Crveno proljeće, Svjedočanstvo o Prvom maju, Zagreb MCMLVIII, 35—44; V. Cević, Od prve proslave do prve zabrane (Iz historije Prvog svibnja u Zagrebu i u Hrvatskoj), Zagreb jučer, danas, sutra, I dio, Zagreb 1965, 176—191; V. Cević, Put zagrebačke žene do socijalizma, isto, 192—206.

ostaju uglavnom radovi iz druge skupine, tj. oni o Banskoj Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji) s velikim udjelom zagrebačkih sadržaja.¹³

8. Iz ovog korpusa literature proizlazi i važan odnos — treba ga spomenuti i radi izrade projekta i rada na realizaciji projekta. Zagreb je — ujedno — i »sam po sebi« važno radničko središte i važno je središte radničkog pokreta. Ima svoje mjesto među gradovima srednje veličine u Austro-Ugarskoj Monarhiji, pa ga treba uspoređivati s gradovima te veličine, a ne s mnogo većima. Prilično mu je dinamičan urbani i demografski rast (1869. ima 20.402, a 1910. 74.703 stanovnika), privredno je značajan (jedno je od središta određene razvijenosti u nerazvijenoj zemlji), tako da se uobičajene ocjene razvijenosti i nerazvijenosti moraju diferencirati i specificirati primjenjivati.

Oko 1890. godine Zagreb već ima nešto više od trećine radničkog stanovništva (35,42%). Pretežu obrtnički radnici, ali je i grupacija industrijskog radništva relativno značajna (1890. 1722, a 1910. 5984 radnika). To radništvo vodi idejnu, političku i ekonomsku borbu, kulturno djeluje, stvara brojne organizacije za osnovne i za dopunske funkcije organiziranog radničkog i socijalističkog pokreta.

Istodobno, a to je rezultat određenog razvitka, Zagreb postaje središte radničkog pokreta šireg područja — Hrvatske i Slavonije, a različitim oblicima veza i suradnje prelazi njene granice u više smjerova.

Taj odnos potrebno je prikazati, dakako, u razvitku i razmjerima. Ne bi valjalo prikazati radnički pokret u Zagrebu izolirano, ali ne treba ni pretvoriti povijest radničkog pokreta u Zagrebu isključivo u povijest radničkog pokreta sjeverne Hrvatske, odnosno pisati o pokretu u Banskoj Hrvatskoj i onda tome samo dati ime Zagreba u naslovu.

8.1. Takve šire funkcije Zagreba — radničkog središta — nastaju postupno i ovisi o unutarnjem razvitku u zagrebačkom radništvu i o vanjskim utjecajima, poticajima i vezama.

Prvi je takav primjer tipografsko društvo u Zagrebu. Uistinu osnovano 1868, a konstituirano 1870, društvo je s vremenom postalo strukovni sindikat tipografa u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁴ Karakteristična su šira okupljanja oko radničkih listova. U takvim su funkcijama »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«, 1874—75, »Radnički glasnik«, 1877—89. i 1890, »Sloboda« od 1892. godine.¹⁵

¹³ F. Buntak, Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine, *Iz starog i novog Zagreba*, III, 1963, 177—236 (dakako, taj prilog pripada kontekstu literature o narodnom pokretu 1903); F. Buntak, Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini, *Iz starog i novog Zagreba*, IV, 1968, 252—263. *Kaj 3/1973.* zapravo je zbornik tekstova, s ilustracijama, o radničkom pokretu u Zagrebu XIX st. (jedina takva publikacija), a seže s nekim temama do 1903. godine.

¹⁴ Za obilnu literaturu o tipografima (knjiga V. Cecića, »Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955«, Zagreb 1955. i druga izdanja i radovi) usp. literaturu u bilj. 2, 10, 12.

¹⁵ Usp. V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe, n. dj. (bilj. 12) — tamo je navedena ostala literatura; C. Knapič-Krhen, O nekim odrazima Hainfeldskog kongresa u Hrvatskoj i Slavoniji (1889—1900), Kulturno-historijski simpozij »Mogersdorf 74«, Radnički pokreti od početaka do svršetka prvoga svjetskog

Slijedi osnivanje Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, u Zagrebu 1894 (i na pretežno zagrebačkoj osnovici),¹⁶ koja je kasnije postala i formalno članica Druge internacionale¹⁷ (pripadništvo »Hrvatske socijaldemokratske stranke« Internacionali izražava socijalistički aktiv u Zagrebu još 1893, u povodu kongresa u Zürichu kojemu preko svog delegata, Ivana Ancela, podnosi štampani izvještaj).

Slično se razvijaju funkcije zagrebačkih socijalističkih strukovnih sindikata, koji su do 1907. godine nelegalni, a postaju sindikalni savezi za Hrvatsku i Slavoniju, sa sjedištem u Zagrebu.¹⁸ Posebne su pojave sindikata koji djeluju na još širem prostoru, a Zagreb im je jedno od središta. Imam u vidu osobito organizacije željezničara (Mađarskih državnih željeznica — MAV i Južnih željeznica).¹⁹

Zagreb je i središte radničke i socijalističke štampe, a to je još jedna djelatnost radničkog pokreta koja ima šire značenje. Nakon prvih listova u razdoblju od 1869. do 1890. ta štampa izlazi u Zagrebu kontinuirano od 1892. do 1914. i ponovo od 1917. godine, a Zagreb je i središte ostale izdavačke djelatnosti radničkog i socijalističkog pokreta.²⁰

9. U cjelokupnoj literaturi o kojoj je riječ korišten je znatan dio arhivskih i štampanih izvora — ne svih i ne svaki u cjelini.

Samo je manji dio izvora objavljen — u cjelini (u skupinama ili pojedinačno) i u izvodima. Objavljivali su ih J. Cazi, sa suradnicima, V. Cević, M. Gross, M. Despot, V. Oštrić i još neki priređivači, no ponajviše za razdoblje od 1869 (rukopisni list »Glasnik zagrebačkih knjigotiskarah« i još neki izvori) do 1902 (veliki štrajk u tvornici Bothe i Ehrmann), malo za razdoblje od 1903. do 1914, a nešto više za 1917. i 1918. godinu.²¹

rata, Zagreb 1976, 125—129; V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj (U povodu 70-godišnjice osnivanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894—1964), *Putovi revolucije*, 5, 1965, 141 i d.

¹⁶ V. Oštrić, Osnivanje, n. dj., 141—164.

¹⁷ E. Tomac, O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, *Putovi revolucije*, 6, 1966, 161—167.

¹⁸ E. Tomac, Reorganizacija socijalističkih sindikata u Hrvatskoj u razdoblju 1906—1910. godine, *Putovi revolucije*, 7—8, 1966, 110—134.

¹⁹ Ponešto o tome u poglavlju o radničkom pokretu do 1914 (1918) knjiga o Trnju i Trešnjevci (navedene u bilj. 4).

²⁰ Štampa od 1892. do 1914. nije obrađena u posebnim radovima s gledišta povijesti riska i novinarstva, ali je obuhvaćena u radovima svih historičara radničkog pokreta koji su dosad spomenuti, dijelom i izričito, npr. s kulturnopovijesnog gledišta u radovima B. Pribić (usp. bibliografiju navedenu u bilj. 10). Spomenut ću neke karakteristične posebne priloge: M. Despot, Svibanjski spis iz 1895. godine, *Telegram*, 16. svibnja 1969, 3; M. Despot, O »Crvenom kalendaru«, promicatelju krilatice »Znanje je moć«, Prilog kulturnoj propagandi socijaldemokrata u Hrvatskoj od 1908. godine do prvog svjetskog rata, *Kaj*, 12a/1973, 62—73; B. Pribić, Kulturno-prosvjetna politika glavnih socijaldemokratskih glasila u Hrvatskoj i Slavoniji u periodu od 1892. do 1907. god., Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, 369—384; A. Lj. Lisac, Pojava literarno-glazbenih udruženja i đačkih listova na zagrebačkim srednjim školama do konca prvog svjetskog rata, Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora Zagrebačke klasične gimnazije u 350-godišnjem jubileju 1607—1957, Zagreb 1957, 421—425 («Naša snaga»).

²¹ O objavljivanju izvora usp. V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. U našoj povijesnoj književnosti, Prvi dio, n. dj. (bilj. 10), 111—118; Radnički pokret u Hrvatskoj od svojih početaka do 1919. u jugoslavenskoj historio-

Izvori o radničkom pokretu u Zagrebu objavljuvani su pretežno u širem sklopu (Hrvatska), a rjeđe posebno.²² Među takvima je najsystematičniji jedan prilog M. Despot.²³

10. Izvore treba istraživati zajedno s literaturom (zato se o njima govori sada, a ne na početku), jer zbog cjeline literature koja postoji više ne možemo prilaziti izvorima kao da još nisu korišteni (i obratno — ne možemo pristupiti literaturi kao da više nema neiskorištenih ili nedovoljno korištenih izvora).

U istraživanjima treba ustanovljivati odnos između literature, objavljenih izvora i neobjavljenih izvora.

U Historijskom arhivu Zagreba treba dopunjavati istraživanja fonda Gradskog poglavarstva i njegovih službi (osobito redarstva), a u Arhivu Hrvatske fonda Zemaljske vlade, osobito radi dokumentacije koja je nastala uzajamnim komuniciranjem između Zemaljske vlade i Gradskog poglavarstva.

Uz ove najznačajnije fondove općeg značaja, treba istaći i neke vrijedne specifičnije fondove. U Historijskom arhivu Zagreba posebno su vrijedni zapisi nekih značajnih radničkih društava »prve generacije« (važnih za radnički pokret do 90-ih godina), dok Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske čuva preostalu dokumentaciju Hrvatskog tipografskog društva (u fondu Savez grafičkih radnika Jugoslavije). U fondu Memoarske građe ima tekstova i za razdoblje do 1918. U vrijedne specifične fondove ide Zbirka Vitomira Koraća u Arhivu CK SKJ, ostavština Dušana N. Plavšića koja je korištena još dok je bila u privatnom vlasništvu, a sada je u Arhivu Hrvatske. Uz nju treba spomenuti dokumentaciju bečkog časopisa *Moderne »Mladost«* (zbog suradnje tog kruga sa socijalistima). Bit će potrebno pregledati ostavštinu Ivana Novaka koju čuva Knjižnica i čitaonica u Čakovcu.

Za istraživanje radničke i socijalističke štampe i drugih izdanja bitni su fondovi Nacionalne i sveučilišne biblioteke, ali treba istaći da postoje važne dopune u nizu knjižnica ili u zbirkama stampata u Zagrebu (Arhiv Hrvatske, Historijski arhiv Zagreba, Biblioteka IHRPH i spomenuti fond Arhiva IHRPH, Središnja gradska knjižnica, Povijesni muzej Hrvatske, Muzej grada Zagreba) i izvan Zagreba. Biblioteka Instituta za savremenu istoriju u Beogradu čuva, npr., stampata koja su pripadala V. Koraću. Bibliografski katalozi u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu upućuju na veliko obilje podataka u periodici. Samo je manji broj

grafiji 1965—1975, n. dj. (bilj. 10), 2—4. Bilo bi korisno dati bibliografiju objavljenih izvora u dosadašnjoj literaturi, kronološkim redom, ali to bi uvelike premašilo svrhu i opseg ovog preglednog članka.

Dva primjera takvog istraživanja izvora: postoje »stvarne zbirke« izvora o listu »Radnički prijatelj—Der Arbeiterfreund« (1874—75) i o prvoj proslavi 1. svibnja u Zagrebu (1890), razbacanih u tekstovima M. Gross, J. Cazića i V. Cčića, tj. međusobno neovisno objavljuvanih u različitom kontekstu i različitim izdanjima i vrstama tekstova.

²² Npr. V. Oštrić, *Slike iz radničkog života u Zagrebu prošlog stoljeća*, *Kaj*, 3/1973, 87—101.

²³ M. Despot, *Nekoliko dokumenata o štrajkovima stolarskih radnika u tvornici Bothe i Ehrmann godine 1900. i 1902. u Zagrebu*, *Putovi revolucije*, 9, 1967, 197—233.

podataka objavljen u dosadašnjim svescima Bibliografije rasprava, članka i književnih priloga (Historija — svesci 8—11).

Slično je s građanskom štampom, s tim da fondovi NSB imaju još veću važnost, tj. relativno je manje potrebno tražiti izvan te biblioteke.

Druge štampane izvore — u pojedinačnim i serijskim izdanjima treba tražiti u što većoj širini, jer u multifunkcionalnom gradu kao što je Zagreb i oni su nastajali u velikom broju i raznovrsnosti.²⁴

Grada za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835—1940. koju izdaje NSB bit će dragocjen priručnik, ako bude redovito izlazila (izašla je prva knjiga, A-Bel, 1982). U njoj je vrlo velik dio izdavačke i štamparske djelatnosti u Zagrebu.

Za rad bi, zaključimo, bilo korisno: a) dobro poznavanje cjelokupne literature, b) poznavanje izvora koji su korišteni u literaturi, c) istraživanje i već korištenih izvora radi provjeravanja i dopuna, d) istraživanje još neiskorištenih izvora.

Ne treba poći od krajnosti koje se kadšto pojavljuju u diskusijama o stanju historiografije, o projektima, otprilike u ovom smislu: »Sve je već obrađeno u literaturi, nemamo što istraživati.« Ili u suprotnom smislu: »Nemamo ničega, treba poći od početka, trebalo bi početi sa sakupljanjem građe.«

11. Tako shvaćen odnos izvora i literature omogućava da se niz pitanja rješava bez nepremostivih poteškoća. Na osnovi takvih istraživanja može se rješavati, spomenimo posebno, pitanja periodizacije unutar osnovnoga vremenskog omeđenja, a u vezi s njom i osnovne strukture prvog dijela Povijesti komunističkog pokreta u Zagrebu.²⁵ U tom je sklopu i odnos općeg i posebnog. U ovom projektu to će biti odnos između radničkog pokreta unutar grada — »lokalnog« pokreta (to je uvjetni izraz) i njegovih funkcija šireg središta radničkog pokreta. Taj odnos treba prosuđivati unutar periodizacijskih etapa i njihovih glavnih sadržaja.²⁶

12. Ovom izlaganju nije dodan cjelokupni aparat bibliografskih podataka koji dolazi u obzir, nego izbor podataka (zato niz bilježaka upućuje na tekstove koji su pomagala za istraživanje literature). Bilo je bitno uspostaviti odnos između pregleda, analize i ocjene literature, stvaranja projekta i budućeg rada na njegovom ostvarivanju.

²⁴ Dobar je primjer istraživanja tih izvora već spomenuti rad *M. Despot* (bilj. 9).

²⁵ Za ta pitanja u sklopu srodnih projekata usp.: Rasprava o problemima pisanja sinteze povijesti radničkog pokreta u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1973 (V. Oštrić, Neka važnija pitanja izrade sinteze povijesti socijalističkog pokreta u Hrvatskoj od prvih početaka u XIX st. do konstituiranja komunističkog pokreta, 116—118, prilozi diskusiji, 131—135); V. Oštrić, Prilozi pripremanju sinteze povijesti Saveza komunista Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1981, 57—70.

²⁶ Šira interpretacija tog odnosa: V. Oštrić, Radnički pokret u jugoslavenskim zemljama od svojih početaka do 1918/1919. godine (I. dio Historije SKJ) i odnos općeg, posebnog i pojedinačnog, *Povijesni prilozi*, 1, 1982, 13—61.